

POSTSOCIJALISTIČKA TRANSFORMACIJA I PROMENE VREDNOSNIH ORIJENTACIJA: EKONOMSKI LIBERALIZAM I TRŽIŠNI FUNDAMENTALIZAM

Ključne riječi:

*vrednosne orijentacije;
ekonomski liberalizam;
tržišni fundamentalizam;
mladi; Bosna i Hercegovina*

Autor:

*Dr Aleksandar Janković
je docent na Fakultetu
političkih nauka Univerziteta
u Banjoj Luci*

Korespondencija:

aleksandar.jankovic@fpn.unibl.org

Oblast:

Teorijska sociologija

Rezime

Cilj rada jeste da se ispita intenzitet i raširenost vrednosnih orijentacija ekonomskog liberalizma i tržišnog fundamentalizma kod mladih u Bosni i Hercegovini u dve vremenske tačke – pred raspad socijalističkog društvenog poretka (1989) i u periodu postsocijalističke transformacije, tačnije u fazi konsolidacije neoliberalnog oblika ekonomske regulacije nakon delovanja globalne finansijske i ekonomske krize (2012). Analiza empirijskih podataka pokazaće u kojoj meri društvena svest, izražena u obliku vrednosnih orijentacija, prati strukturalne društvene promene koje se dešavaju usled uspostavljanja neoliberalnog modela kapitalističke regulacije. Teorijski okvir analize oslanja se na teoriju vrednosno-normativne disonance. Analiza empirijskih podataka planira se izvesti metodom komparacije rezultata sumacionih skala vrednosnih orijentacija, tamo gde podaci dozvoljavaju izvođenje takvog oblika analize, a u drugim slučajevima izvešćemo jednostavnije oblike deskriptivne analize i poređenja pojedinačnih stavki. Podaci kojima se koristimo prikupljeni su u istraživanjima „Društvena struktura i kvaliteta života“, koje je sprovedeno 1989. godine u svim republikama Jugoslavije, i „Vrednosne orijentacije i odnos prema društvenim promenama“, koje je sprovedeno 2012. godine u dobojskoj regiji u Bosni i Hercegovini.

DOI:

10.5937/politeia0-29387

Datum prijema članka:

22.10.2020.

Datum prihvatanja članka za objavljivanje:

25.11.2020.

UVOD

Ovaj rad predstavlja nastavak analiziranja procesa promena vrednosnih orijentacija društvenih klasa u periodu postsocijalističke transformacije u BiH. Ranije su objavljena moja tri rada (Janković, 2019; 2016; 2014) koja se bave ovom temom. Ovog puta razmatramo vrednosne orijentacije na području ekonomske regulacije – ekonomski liberalizam i tržišni fundamentalizam. Neke od osnovnih opservacija iznesenih u spomenutim radovima nemoguće je izbeći, budući da proizlaze iz istih teorijskih i empirijskih zapažanja. Međutim, spomenućemo ih u što je moguće kraćoj formi.

Prošle su tri decenije otkako se Bosna i Hercegovina nalazi u procesu postsocijalističke transformacije čiji je cilj uspostavljanje tržišno upravljane ekonomije, dominacija privatne svojine nad državnom i demokratsko političko upravljanje zasnovano na stranačkom pluralizmu. Iako se na početku procesa transformacije naivno verovalo (od strane jednog dela ekonomista, političara, raznih analitičara) da će „preslikavanje“ određenih normativnih i institucionalnih rešenja sa zapada (privatizacija, deregulacija, liberalizacija, itd.) dovesti do relativno brzog i sveobuhvatnog ekonomskog i društvenog preobražaja, brzo je postalo jasno da će to biti krivudav put, ispunjen brojnim preprekama, a da će putovanje biti dugo i neizvesno u pogledu krajnjeg ishoda (Lazić, 1995). Stoga ne iznenađuju ocene posle prve decenije društvene transformacije da su rezultati u nekim zemljama skromni i ispod početnih očekivanja (Stark, Bruszt, 2001).

Jedan od glavnih pravaca reformi u procesu postsocijalističke transformacije (PST) bio je zamena komandno-planske ekonomske regulacije tržišnom regulacijom. To podrazumeva dominantno učešće privatnog kapi-

tala u ekonomskim aktivnostima, sa velikim brojem novoosnovanih privatnih preduzeća (koja predstavljaju efikasniji deo privrednog sistema), rastom broja preduzetnika, privatizaciju i restrukturisanje državnih firmi (posebno tzv. privrednih giganata) (Janković, 2011, Džafić, 2006). Iako su ove mere manje ili više uspešno primenjene, privredni rast i dalje je nedovoljan da bi zemlja u dogledno vreme mogla dostići prosečan nivo ekonomske razvijenosti i životnog standarda u EU¹. Iako je prešla u postindustrijsku fazu razvoja, BiH je još uvek nedovoljno razvijena, po nekim kriterijumima, čak siromašna zemlja².

Ni u pogledu demokratizacije zemlje situacija nije bolja. Dejtonskim mirovnim sporazumom uspostavljen je komplikovan i nefunkcionalan pravno-politički sistem sa stanovišta dostizanja visokih demokratskih i ljudskih prava kakvi postoje u liberalno-demokratskim društvima (Janković, 2019). Pripadnost određenoj etničko-religijskoj grupaciji (p)ostalo je jedno od najvažnijih socijalnih obeležja, iz čega se deriviraju različita socijalna i politička prava. S druge strane, građani koji pripadaju nacionalnim manjinama ili su nacionalno neopredeljeni, nalaze se u marginalnom položaju, čak i u pogledu mogućnosti formalnog učestvovanja u političkim procesima³. Političko odlučivanje dominantno počiva na konsenzusu nacionalnih političkih elita Bošnjaka, Srba i

1 Bruto domaći proizvod BiH iznosi 14,34% od prosečnog BDP za EU, a među zemljama regiona jedino je veći od onog u Albaniji (<https://www.faktor.ba/vijest/bruto-drustveni-proizvod-poglavni-stanovnika-gdje-je-bih-u-odnosu-na-regiju-ieu-168802>); objavljeno 17. 04. 2015.

2 Udeo industrijske proizvodnje u BDP BiH iznosi 30,2% (videti Janković, 2019).

3 Politički predstavnici Srba biraju se u zajedničke institucije BiH iz Republike Srpske, a Bošnjaci i Hrvati iz Federacije BiH, tako da desetine hiljada ljudi nemaju mogućnost da se kandiduju na izborima. Takođe, slučaj Sejdić–Finci primer je ozbiljnog kršenja manjinskih prava u BiH (Roma, Jevreja, itd).

Hrvata. To su samo neki od razloga iz kojih se se bosanskohercegovačko društvo može smatrati pre „etnokraskim“⁴ nego demokratskim (Haverić 2016; Nadaždin Defterdarević, 2014). Istovremeno, demokratske institucije i vrednosti nedovoljno su razvijene, pri čemu je moguće nabrojati mnoštvo problema – izraženo prisustvo autoritarizma kod stanovništva, gušenje slobodnih i nezavisnih medija, većina javnih servisa izloženi su pritisku vlasti, visok nivo korupcije u državnim preduzećima i javnim ustanovama (stranačko zapošljavanje, postavljenje stranačkih kadrova na rukovodeća mesta, korišćenje javnih resursa za stranačku propagandu), česti su slučajevi diskriminacije građana ukoliko žive u entitetu gde su u manjini (prilikom zapošljavanja, ostvarivanja socijalnih prava i sl.), radnička i sindikalna prava degradirana su u odnosu na socijalistički period, civilno društvo nedovoljno je razvijeno, predstavnici opozicije, nevladinih organizacija i udruženja građana su, u slučaju da su protivnici vlasti, izloženi brutalnoj medijskoj moralnoj degradaciji, nekad i policijskoj torturi (up. Marković, 2009; Janković, 2019).

U radu se nastoji utvrditi povezanost između strukturalnih društvenih promena (prelazak iz socijalizma u kapitalizam) i vrednosnih promena u našem društvu. Jedni smatraju da su promene vrednosti proizvod društvenih promena, dok drugi smatraju da postoji dijalektička veza – vrednosti se menjaju pod uticajem temeljnih društvenih odnosa koji su uspostavljeni u društvu, a u isto vreme prihvatanje „novih“ vrednosti olakšava put ka uspostavljanju novih normativno-institucionalnih obrazaca u društvu. Tako, na primer, Pantić (2005: 60) smatra „da vrednosne promene kasne za strukturalnim promenama

ma i da realno razlikovanje u domenu svesti zaostaje za socijalnom diferencijacijom“. Slično njemu, Inglehart u svojoj revizionističkoj teoriji modernizacije socioekonomski razvoj vidi kao neophodan uslov kasnijih kulturnih i vrednosnih promena (Inglehart, Welzel, 2007). Suprotno mišljenje imaju Lazić i Sekulić. Lazić (2011) govori o „dvosmernoj vezi“ – vrednosne orijentacije formiraju se pod uticajem dominantnog sistema društvenih odnosa, ali je za promenu društvenog poretka neophodno postojanje određenog stepena „antisistemskih vrednosti“ kod onih društvenih grupa/grupe koje nameravaju uspostaviti novi društveni poredak. Sekulić (2011: 62) je nešto neodređeniji ali u suštini tvrdi isto kada kaže da „vrednosne orijentacije ovise o promjenama u društvu, ali i da anticipiraju te promjene“.

TEORIJSKI OKVIR

Kad su u pitanju sveobuhvatne društvene promene kakve donosi postsocijalistička transformacija, za sociologiju su od ključne važnosti proučavanja strukturalnih (klasnoslojnih) promena u društvu, obrazaca i mehanizama društvene pokretljivosti, ekonomskih nejednakosti, kao i promena u vrednosnim orijentacijama različitih društvenih klasa/slojeva. Među autorima sa našeg jezičkog područja, najpotpunije (sociopsihološko) određenje vrednosti dao je Dragomir Pantić koji ih definiše kao „relativno stabilne, opšte, hijerarhijski organizovane karakteristike pojedinaca (dispozicije) i grupa (elementi društvene svesti), koje su formirane međusobnim delovanjem istorijskih, aktualno-socijalnih i individualnih činilaca, a koje, zbog pripisane poželjnosti, usmeravaju ponašanje svojih nosilaca ka određenim ciljevima“ (Pantić u: Popović ur. 1977: 277). Određujući vrednosti kao karakteristike društvenih grupa (ne

4 Termin je uveo Stepan Linc sedamdesetih godina, ali se u praksi koristi od devedesetih godina kad se opisuju izraelsko društvo koje se smatra demokratskim, ali samo za pripadnike jedne (državotvorne) nacije.

samo pojedinaca), one se povezuju sa elementima društvene strukture i čine obrasce legitimacije društvenog poretka. U tom pogledu Lazić i Pešić (2013: 288) još su konkretniji smatrajući da položaj u klasnoslojnoj hijerarhiji determiniše klasne interese, a klasni interesi determinišu društveno delovanje i način tumačenja društvene stvarnosti. Ukoliko postoji svest o zajedničkim interesima, postoji manja ili veća spremnost da se odbrane zajedničkim naporima, da se suprotstave interesima konkurentne grupe/klase, što je opisano pojmom „delatnog potencijala“ koji predstavlja „stepen sposobnosti neke grupe da, radi ostvarenja svojih interesa, mobilise kolektivnu akciju svojih pripadnika, odnosno da se suprotstavi takvoj akciji neke konkurentne (suprotstavljene) grupe“ (Lazić, 1996: 272). Drugim rečima, neka društvena grupa (klasa) može biti oslonac stabilizacije i reprodukcije društvenog poretka, može biti nosilac promena kojim se ruši stari i uspostavlja novi poredak, a postoje i rezidualne grupe koje zbog nekonzistentnih vrednosnih orijentacija predstavljaju delatno impotentnu grupu koja, u najboljem slučaju, može imati saradničku ulogu u promeni društvenog poretka, ali bez aktivne uloge u tom procesu (Lazić, 2011: 184).

Preduslov za stabilnu reprodukciju dominantnog poretka jeste da se ljudsko delanje odvija u skladu sa normama i vladajućim vrednosnim obrascima. U tim okolnostima dolazi do međusobnog usklađivanja normativnovrednosnih obrazaca, tako da norme predstavljaju okvir za određivanje onog što pojedinci i grupe smatraju vrednim, dok internalizovane vrednosti potpomažu opstanak normativnog sistema, a time i celokupnog društvenog poretka. Međutim, kada dođe do radikalne društvene promene i do uspostavljanja bazično novog tipa društvenih odnosa, dolazi i do promene normativ-

nog sistema. U prelaznom periodu, kada novi normativni sistem tek postaje dominantan, a još uvek nisu razgrađeni strukturalni elementi starog poretka, postoji dualitet i u sferi vrednosti⁵. Paralelizam između novog i starog normativnog sistema, kao i između novih i starih vrednosnih orijentacija, može dovesti do toga da pojedinci i društvene grupe koji deluju unutar jednog normativnog sistema, zadržavaju ili usvajaju vrednosne orijentacije koje su s tim sistemom u suprotnosti. Tu suprotnost Lazić je (2011) nazvao *sistemskom vrednosno-normativnom disonancom*. Ovaj se pojam na empirijskom planu svodi na utvrđivanje stepena (ne)usklađenosti vrednosnih orijentacija neke konkretne klase sa vladajućim normativnim sistemom. Ukoliko je usklađenost vrednosti i normi potpuna (što je samo teorijski moguće), nema disonance. Vredi i obrnuto. Ova pojava pojavljuje se u situaciji kada društveni poredak, preko normativnog sistema, postavlja pred pojedince i društvene grupe, zahteve koji su različiti ili suprotstavljani vrednostima koje su usvojili tokom socijalizacije. Ozbiljna prepreka društvenim promenama može biti ukoliko se, u okolnostima kada se uspostavlja novi sistem društvenih odnosa, vrednosno-normativna disonanca pojavljuje na nivou čitavih društvenih klasa, prvenstveno onih koje su ugrožene društvenim promenama. Prema našim saznanjima u takvoj situaciji našla se i BiH u drugoj dekadi ovog veka (Autor, 2016; 2019). Neusklađenost između vrednosti i normi može nastati, u izuzetnim slučajevima, i bez promene društvenog sistema, u situaciji njegove unutrašnje reorganizacije, bez suštinske promene bazičnih principa na kojima funkcioniše. U takvoj situaciji našao se kapitalistički sistem u periodu svetske

5 Ukoliko se nijedan sistem vrednosti u razumnom periodu ne uspostavi kao dominantan, može doći do ozbiljnih problema ne samo za društvene promene nego i za opstanak celokupnog društvenog poretka.

finansijske i ekonomske krize koja je započela krajem 2008. i trajala do 2012. godine. U situaciji globalne krize, na delu su bile različite, čak i kontradiktorne norme po kojima kapitalistički sistem funkcioniše, a to se razlikovalo od jedne do druge zemlje i od jednog do drugog dela svetskog kapitalističkog sistema (centar-periferija-poluperiferija). Različiti normativni obrasci sistema doveli su do toga da je nemoguće jedinstveno vrednosno utemeljenje, što dovodi do situacije *unutarsistemske vrednosno-normativne disonance* (Lazić i Pešić, u: Lazić i Cvejić prir. 2013). U situaciji globalne krize, mnoge države u centru kapitalističkog sistema posezale su za normativnim rešenjima koja se suprotstavljaju osnovnim postulatima liberalnog kapitalizma. Bili smo svedoci „spašavanja“ od propadanja velikih banaka, osiguravajućih društava i nacionalnih kompanija putem državointervencionističkih mera. Nedugo zatim usledile su brojne protekcionističke mere kojim su SAD posezale u zaštiti domaće privrede od strane konkurencije (u prvom redu Kine). Opravdano je postaviti pitanje da li su te mere spasile kapitalizam od propasti, da li su ga ojačale ili samo odložile njegovu propast za neko vreme?

U analizu je neophodno uvesti još jedan Lazićev pojam – pojam *vrednosne nekonzistentije*, s kojim ćemo se susresti u empirijskom delu našeg istraživanja. Taj pojam odnosi se na situaciju podržavanja različitih, pa i potencijalno suprotstavljenih vrednosnih orijentacija, od strane jednog dela pripadnika ili cele društvene grupe/klase. Unutarklasna konzistentnost vrednosnih orijentacija neophodna je pretpostavka za kolektivno delovanje u pravcu promovisanja i zaštite klasnih interesa (Lazić, 2011: 180-184; Lazić, 2011a: 137).

Tako, na primer, radnička klasa u kapitalizmu obično prihvata određene sistemske

vrednosti (nepovredivost privatne svojine, individualizam, veći raspon plata, itd.), ali se, u skladu sa sopstvenim interesima (koji proizlaze iz relativnog zaostajanja za srednjim slojevima), ne odriče lako ni onih vrednosti koje su bliže socijalističkim društvima (npr. redistributivna uloga države, sigurnost posla, besplatno lečenje i školovanje, itd.). Slično tome, kolektivnovlasnička klasa iz socijalizma je, bar na početku tranzicije, bila interesno raspolučena između prihvatanja liberalnih vrednosti i individualizma kojima se legitimiše novi poredak i zadržavanja starih vrednosti iz doba socijalizma koje su mogle poslužiti kao legitimacijska potpora za zadržavanje stečenih (povlašćenih) položaja (vidi Lazić ur. 1994; Lazić, Cvejić u: Milić A. ur. 2004; Lazić 2011).

HIPOTEZE

Kraj osamdesetih godina u Jugoslaviji bio je obeležen dubokom legitimacijskom krizom socijalističkog poretka koja se ispoljavala u širenju vrednosti političkog i ekonomskog liberalizma (Lazić, 2011), što će se, pretpostavljamo, pokazati i na primeru mladih u Bosni i Hercegovini. S obzirom na liberalni karakter jugoslovenskog socijalizma do prodora ovih vrednosti verovatno je došlo i ranije, naročito među stručnjacima, inteligencijom, umetnicima, političkim disidentima. Pretpostavljamo da su liberalne vrednosti krajem osamdesetih bile najraširenije u vladajućoj klasi, prvenstveno zbog njihovog interesa da obezbede trajniju (međugeneracijsku) reprodukciju privilegovanih položaja u situaciji kad je socijalistički sistem bio u kolapsu, što je u literaturi opisano kao proces „konverzije resursa“ (političke moći u ekonomski kapital), ali i zbog nezainteresovanosti njenih pripadnika za ideološko-političku odbranu postojećeg poretka (Lazić u: Lazić ur. 2000).

Prodor liberalnih vrednosti očekuje se i kod pripadnika srednje klase (najviše kod stručnjaka) usled njihovog interesa za sticanje veće autonomnosti od vladajuće klase u političkom, ekonomskom i kulturnom podsistemu društva, čime bi se stvorili preduslovi za relativno poboljšanje njihovog ekonomskog položaja (Lazić, 2011). Nasuprot ovome, u nižim društvenim slojevima očekuje se veći otpor prihvatanju liberalnih vrednosti zbog snažne ukorenjenosti vrednosti koje su sa njima u suprotnosti - tradicionalizma, egalitarizma, solidarizma, kolektivizma, samoupravne svesti, itd. (up. Pantić, 1977; Lazić, 2011; Golubović i drugi 1995).

Period devedesetih godina bio je obeležen izrazito nepovoljnim društvenim okolnostima⁶ za odvijanje sistemskih promena. U literaturi se taj period naziva „blokiranom“, odnosno „usporenom“ postsocijalističkom transformacijom, kad su u pitanju BiH, Srbija i Hrvatska (up. Lazić i Cvejić u: Milić A. ur. 2004: 42-43; Sekulić, 2014). Usled toga može se očekivati drugačiji sled i dinamika vrednosnih promena od onih u drugim zemljama Centralne i Istočne Evrope. Devedesete godine obeležio je čitav niz procesa: etnička homogenizacija, rast nacionalizma i oživljavanje tradicionalnih vrednosti (religioznosti, autoritarnosti, kolektivizma, egalitarizma), a s druge strane, relativno spor prodor liberalnih vrednosti. Budući da su nacionalizam i

liberalizam suprotstavljene ideologije⁷, pretpostavljamo da je raspirivanje nacionalizma bio ometajući činilac za snažniji prodor liberalnih vrednosti. Sporiji prodor liberalizma vezuje se i za druge razloge: Prvo, realni interes vladajuće klase iz perioda socijalizma bio je da usporava i kontroliše systemske društvene promene kako bi uspešno konvertovali svoje visoke društvene položaje u ekonomski kapital (direktno, ili preko članova porodice, rodbine, poslovnih partnera, itd.). Na taj način su, na primer u Srbiji, uspeali da se domognu dve trećine elitnih privatnoprduzetničkih položaja, po čemu je ova zemlja rekorder među evropskim postsocijalističkim zemljama (Lazić i Cvejić u: Milić A. ur. 2004: 42-43; Lazić ur. 1994); Drugo, početak društvene transformacije na području bivše Jugoslavije je, pored nacionalizma, bio obeležen i etničkim sukobima tako da su liberalne vrednosti potisnute za duže vreme, a „gubitništvo“ se proširilo pre nego što su reforme započele. Nasuprot tome, u Centralnoj Evropi širenje liberalnih vrednosti desilo se odmah na početku tranzicije, dok je postojao jak ideološki otpor socijalizmu i sovjetskoj dominaciji, a liberalne ideje bile masovno podržane pre pojave tranzicijske recesije i širenja gubitničkih slojeva stanovništva (Lazić, 2005: 105); Treće, u kolektivnom sećanju većine stanovništva bivše Jugoslavije socijalizam se pamtio kao sistem u kome se bolje i sigurnije živelo u odnosu na devedesete godine (Lazić, 2011: 185; 2011a: 125; Linc i Stepan, 1998; Kuljić, 2002; Marković, 2012).

Period nakon završetka građanskog rata bio je obeležen odblokiranom i ubrzanom društvenom transformacijom BiH, Srbije i Hrvatske, no ipak zakasnelom u odnosu na većinu drugih postsocijalističkih zema-

6 Najkraće rečeno, te okolnosti ogledale su se u nekoliko tačaka: postsocijalistička transformacija bila je obeležena raspadom zajedničke države, pokretanjem „nacionalnih pitanja“ (pri čemu je, po pravilu, „rešavanje“ nacionalnog pitanja neke nacije značilo ugrožavanje tih istih prava druge nacije), izgradnjom nezavisnih nacionalnih država, višegodišnjim građanskim ratovima, političkom i ekonomskom izolacijom Srbije i Republike Srpske od strane „međunarodne zajednice“ (tj. Zapada), kidanja privrednih veza sa inostranstvom, masovnog odliva obrazovanih u inostranstvo, kriminalizacije društva, opšte klime besperspektivnosti, itd.

7 Prva je ideologija tradicionalno ustrojenog društva i počiva na kolektivizmu, druga je ideologija građanskog društva i počiva na individualizmu i slobodi pojedinca.

lja u Evropi⁸. Ulazak u novi milenijum simbolički se uzima kao početak oživljavanja transformacijskih procesa na prostoru BiH i učvršćivanja novog društvenog poretka⁹. Očekujemo da naše istraživanje potvrdi da se neoliberalni poredak više prihvata u odnosu na kraj osamdesetih, odnosno da dolazi do smanjenja vrednosno-normativne disonance. Takva očekivanja opravdana su ako se uzme u obzir da je period posle 2000. godine u znaku postepene konsolidacije i jačanja kapitalizma i to je vidljivo sve više kako se udaljavamo od te vremenske tačke. Ipak, empirijski podaci za Srbiju u 2003. godini upućuju na to da nije došlo do opadanja vrednosno-normativne disonance nego da je ona samo promenila smer (Lazić, 2011), što nalaže dodatnu opreznost. Spremnije prihvatanje liberalnih vrednosti očekujemo u višim društvenim slojevima, tzv. „dobitnicima tranzicije“, dok na nivou celokupnog uzorka očekujemo veće prihvatanje političkog nego ekonomskog liberalizma. Osnovni razlog za to je što liberalizacija društva u političkoj sferi ne pogađa u tolikoj meri ekonomske interese „gubitničkih slojeva“. Činjenica je da je ekonomski preobražaj dosta bolniji i kompleksniji proces i da, u suštini, više ugrožava životni standard

i ekonomske interese građana, nego proces demokratizacije. S druge strane, interesi nižih slojeva, tzv. „gubitnika tranzicije“ jesu takvi da ne prihvataju ona normativna rešenja koja permanentno ugrožavaju njihov materijalni položaj (tržišna regulacija mnoge ostavlja bez zaposlenja; obara cenu rada, posebno manuelnog; neatraktivna zanimanja sve se manje traže i sve slabije plaćaju, itd.) ili čine njihove izgled na tržištu rada trajno nesigurnim (up. Lazić i Cvejić u: Milić A. ur. 2004; Lazić i Pešić u: Lazić i Cvejić prir. 2013). To će se, verujemo, odraziti u većem prihvatanju redistributivnog etatizma i državnog intervencionizma nego ekonomskog liberalizma. Ovome treba dodati da je svetska ekonomska kriza išla na ruku jačanju takvog trenda. Proteklih godina se kao antikrizna mera koristio upravo državni intervencionizam i protekcionističke mere u nizu liberalno-kapitalističkih država, što je u direktnoj suprotnosti sa neoliberalnim ekonomskim načelima.

Naša je pretpostavka da će se dejstvo ekonomske krize na području dominantnih društvenih vrednosti ispoljiti kroz pojavljivanje unutarstemske vrednosno-normativne disonance, i to prvenstveno na području ekonomske regulacije, kroz slabljenje podrške liberalnim vrednostima i nastanak nekonzistentnih vrednosnih obrazaca. Drugim rečima, očekujemo ispoljavanje podrške državnom intervencionizmu i redistributivnom etatizmu, posebno od strane nižih društvenih slojeva i egzistencijalno ugroženog stanovništva. Ipak, nije reč o pokušajima rušenja kapitalizma, nego traženju rešenja u okviru postojećeg, kapitalističkog normativno-institucionalnog sistema¹⁰. Ni u globalnim, ni u lokalnim okvirima, nije došlo do profi-

8 Pokazalo se da su početne prednosti koje su zemlje Centralne Evrope stekle tako što su ranije započele transformacijske procese (još u prvoj polovini devedesetih) nenadoknadive u kratkom vremenskom periodu, što je postalo vidljivije nakon njihovog ulaska u EU 2004. odnosno 2007. godine, kada je njihov razvoj dodatno intenziviran.

9 U Republici Srpskoj se kao prelomna godina može uzeti 1998. kad je Zapad velikodušno pomogao dolazak Dodika na vlast videći u njemu reformskog političara, koji može napraviti otklon od nacionalističke politike SDS-a i približiti Republiku Srpsku Zapadu. Državna sekretarka SAD Madlen Olbrajt nakon dolaska u Banja Luku Dodika je nazvala „svježim vjetrom sa Balkana“ (izvor: https://www.slobodna-bosna.ba/vijest/60312/kako_se_talio_dodik_pogledajte_kako_su_strani_vojnici_doveli_dodika_na_vlast_i_kako_je_sa_odusevljenjem_dočekao_madeleine_albright_u_banjoj_luci_video.html)

10 Premda su se proteklih godina organizovali masovniji protesti radnika i ugroženog stanovništva širom Evrope (u Španiji, Grčkoj, Portugalu, Nemačkoj, Italiji, Velikoj Britaniji, itd.), oni nisu snažnije uzdrмали kapitalistički poredak.

lisanja neke društvene grupacije koja bi bila kadra izvesti takav preokret (stvoriti novi način proizvodnje društvenog života, izgraditi alternativni sistem društvenih odnosa, postići neophodan nivo delatnog potencijala za izvođenje preokreta, itd.), niti su stvorene objektivne društveno-istorijske okolnosti da takav poduhvat bude moguć (up. Lazić i Pešić u: Lazić i Cvejić prir. 2013: 287).

S druge strane, pretpostavljamo da ekonomska kriza nije jedini činilac koji utiče na odbacivanje liberalnih vrednosti i širenje antikapitalističkog raspoloženja. Kad su u pitanju naši prostori, treba istaknuti dugu istoriju državnog intervencionizma u celokupnom periodu postojanja Jugoslavije, pa i nakon njenog raspada, što je stvorilo izvesnu „naviknutost“ stanovništva na dominantnu ulogu države u regulisanju i organizaciji ekonomskih aktivnosti, što ima za posledicu stvaranje specifičnog kapitalističkog poretka, tzv. „državocentričnog kapitalizma“ (Lazić and Pesić, 2012).

Konačno, ne treba zanemariti ni iznevena očekivanja stanovništva u pogledu rasta životnog standarda, spor ekonomski oporavak i produbljanje ekonomskog zaostajanja za razvijenim zapadnim zemljama, tzv. „centrom“ svetskog kapitalističkog sistema (up. Lazić i Pešić u: Lazić i Cvejić prir. 2013: 284-286; Vratuša, 2012; Sekulić, 2014). Stoga bi se eventualno podržavanje redistributivno-etatističkih vrednosti od strane ispitanika moglo protumačiti i kao zahtev da se traže nova rešenja i novi pravci transformacije normativno-institucionalnog sistema koji bi za široke društvene slojeve bili prihvatljiviji (preorijentacija ka nekoj vrsti socijalnog kapitalizma).

OPERACIONALIZACIJA

Operacionalizaciju vrednosnih orijentacija izveli smo na sledeći način. Prvobitna skala ekonomskog liberalizma bila je dvodimenzionalna, te smo je razložili na dve skale – skalu opšteg i skalu specifičnog ekonomskog liberalizma. Ni nakon toga skala *opšteg ekonomskog liberalizma – državnog intervencionizma* nije mogla biti formirana zbog niske pouzdanosti, te su stoga analizirane pojedinačne stavke:

(1) *Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu* (2012. i 1989.) (izražava tržišni liberalizam).

(2) *Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za RS/FBiH* (2012.) / *Država danas mora imati veću ulogu u upravljanju privredom* (1989.) (izražava tržišni liberalizam).

(3) *Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše, ili se na bilo koji drugi način meša u privatne firme* (2012) / *Potpuna nezavisnost radnih kolektiva od države j uslov privrednog rasta* (1989) (izražava tržišni liberalizam).

(4) *Samo privatna poljoprivredna proizvodnja omogućuje bolju snabdevenost* (1989) (izražava tržišni liberalizam).

Skala *specifični ekonomski liberalizam – redistributivni etatizam* sastoji se od tri stavke:

(1) *Vlada bi trebalo da osigura posao za sve koji ga žele* (izražava redistributivni etatizam).

(2) *Vlada bi svakome trebalo da garantuje minimalni životni standard* (izražava redistributivni etatizam).

(3) *Država bi trebalo da interveniše u ekonomiji da bi se smanjile nejednakosti i zaštitili siromašni i slabi* (izražava redistributivni etatizam).

Skala se sastoji od jednog faktora pomoću kojeg je moguće objasniti 58,61% varijanse.

Skala *tržišni fundamentalizam – ekonomski protekcionizam* se sastoji od sle-

dećih stavki: (1) *Država treba da ograniči uvoz stranih proizvoda kako bi zaštitila domaću privredu* (izražava ekonomski protekcionizam).

(2) *Strancima ne bi trebalo dozvoliti da kupuju zemlju u ovoj državi* (izražava ekonomski protekcionizam).

(3) *Velike multinacionalne kompanije sve više i više nanose štetu domaćim preduzećima* (izražava ekonomski protekcionizam).

Analizom pouzdanosti utvrđeno je da alfa koeficijent iznosi 0,577 što je verovatno posledica malog broja stavki. Izvršena je faktorska analiza (metod ekstrakcije: analiza glavnih komponenti, metod rotacije: *direct oblmin*) i dobijen je jedan faktor pomoću kojeg je moguće objasniti 54,8% varijanse.

U istraživanju smo koristili sedmostepeni model klasne hijerarhije sa sledećim klasama: 1 – direktori, političari, krupni i srednji preduzetnici; 2 – stručnjaci, niži rukovodioci; 3 – sitni preduzetnici, samozaposleni; 4 – službenici, tehničari; 5 – kvalifikovani i visokokvalifikovani radnici; 6 – polukvalifikovani i nekvalifikovani radnici; 7 – sitni poljoprivrednici (detaljnije videti u: Lazić, 2011). Klasna pripadnost određena je preko radnog mesta i obrazovanja ispitanika, u slučajevima zaposlenih ispitanika. U suprotnom, pripisan im je klasni položaj očeva (ukoliko nisu u braku) ili supružnika (ukoliko su u braku).

PODACI

Empirijski podaci kojima raspoložemo prikupljeni su u dva istraživanja. Prvo istraživanje je *Promene u klasnoj strukturi i pokretljivosti u SFRJ11*, koje je sprovedeno 1989. godine u svim republikama bivše Jugo-

slavije na uzorku koji je obuhvatao gotovo četrnaest i po hiljada ispitanika. Iz tog uzorka izdvojili smo poduzorak mladih u BiH starosti 18–29 godina i on je obuhvatao 559 ispitanika. Uzorak je bio kvotnog tipa, a osnovu za kvote činile su klase koje su operacionalizovane preko radnih mesta ispitanika. Uzorak obuhvata zaposlene i nezaposlene, a isključeni su učenici, studenti, zaposleni u privatnom sektoru, domaćice i izdržavana lica, čime je narušena reprezentativnost.

Drugo istraživanje koje je poslužilo za prikupljanje empirijskih podataka za mlade dobojske regije u 2012. godini jeste naše vlastito istraživanje. U uzorku se našao gotovo jednak broj ispitanika kao i 1989. godine, a on iznosi 553 ispitanika. Uzorak je bio stratifikovani, višestapni, sa stratumima proporcionalnim veličini. Stratifikacija je izvršena kombinovanjem socioekonomske i teritorijalne pripadnosti ispitanika. Anketiranje je zbog finansijskih i organizacionih razloga, izvršeno na teritoriji uže dobojske regije (opština Doboje, Doboje Istok, Doboje Jug i Usora), imajući u vidu etničku i religijsku izmešanost stanovništva (više od trećine uzorka čine ispitanici nesrpske nacionalnosti). Pitanja koja se odnose na vrednosne orijentacije preuzeli smo iz istraživanja *South-Eastern European Social Survey Project* iz 2003–04. godine, koje je sprovedeno u svim republikama bivše Jugoslavije (osim Slovenije) i Albaniji. To istraživanje bilo je planirano da bude uporedivo sa navedenim istraživanjem iz 1989. godine u SFRJ i istraživanjem vrednosnih orijentacija iz 1993. godine u Srbiji¹².

11 Opširnije podatke o istraživanju videti u: Alija Hodžić „Društvena struktura i kvaliteta života“. *Sociologija*, Vol. XXXIII, broj 3. 1991.

12 Rukovodilac oba istraživanja bio je Mladen Lazić. Istraživanje iz 1993. godine publikovano je u knjizi *Razaranje društva* (1994).

REZULTATI

OPŠTI EKONOMSKI LIBERALIZAM VS. DRŽAVNI INTERVENZIONIZAM

Pošli smo od pretpostavke da glavna razlika između kapitalističkog i socijalističkog privrednog modela proizlazi iz razlike u dominantnom obliku svojine i ulozi države u regulisanju ekonomskih aktivnosti. Socijalistička ekonomija počiva na društvenoj/državnoj svojini i komandno-planskoj regulaciji ekonomskih aktivnosti od strane državno-partijske oligarhije, koja u ime države planira, usmerava i kontroliše ekonomske procese. Suprotno tome, kapitalistički model počiva na privatnoj svojini i tržišnoj regulaciji ekonomskih aktivnosti, a uloga države svodi se na to da obezbedi poštovanje zakona, bez direktnog uplitanja u rad privatnih preduzeća.

Društveni kontekst krajem osamdesetih godina bio je obeležen kulminacijom ekonomske i ideološko-političke krize socijalizma, u svetskim i lokalnim razmerama, koja je nagoveštavala mogućnost raspada socijalizma, a samim tim i komandno-planskog načina ekonomske regulacije na globalnom nivou. S druge strane, bio je omogućen prodor liberalnih vrednosti budući da je model samoupravnog socijalizma bio dosta liberalniji i prema zapadu otvoreniji sistem nego onaj u zemljama sovjetskog lagersa. U nekim elementima podsećao je na „socijalističku varijantu“ tržišne privrede: sa socijalističkom robnom proizvodnjom (upravljačka prava u društvenim preduzećima bila su u rukama tzv. radničkih saveta koji su određivali proizvodne programe, cene proizvoda i usluga, nadzirali finansije, itd., mada se to nije moglo sprovesti bez pristanka direktora koji je, po pravilu, bio pod uticajem partije), vršenjem preduzetni-

ke funkcije u preduzećima putem tzv. kolektivnog preduzetništva (nasuprot tržišnoj ekonomiji gde preduzetničku ulogu obavljaju vlasnici i/ili menadžeri), fleksibilnijim privrednim sistemom, privrednom saradnjom sa Zapadom, manjom ulogom države u regulaciji ekonomskih aktivnosti u odnosu na klasični etatistički socijalizam (kakav je postojao u zemljama sovjetskog lagersa), postojanjem tzv. društvenog dogovaranja o zajedničkom ulaganju u infrastrukturu, zdravstvo, školstvo, sport, itd., što nije postojalo u tom obliku ni u jednom drugom socijalističkom sistemu (up. Lazić, 1987; Županov, 1970). Već su ovo dovoljni razlozi da pretpostavimo da je u Jugoslaviji krajem osamdesetih moglo doći do ideološke preorijentacije stanovništva ka prihvatanju liberalnih vrednosti, što ćemo ispitati u nastavku analize. S druge strane, smatramo da se to najpre desilo u višim slojevima društva (kod političkih i privrednih rukovodilaca, stručnjaka) zbog njihovih klasičnih interesa za uspostavljanjem novog (kapitalističkog) društvenog poretka (o čemu smo govorili u prethodnom poglavlju), ali i zbog činjenice da se vrednosno-ideološki obrasci jasnije profilišu kod viših slojeva.

Pre analize ekonomskog liberalizma dužni smo istaknuti još jednu napomenu. S obzirom na oskudne podatke o stavovima ispitanika o ekonomskom liberalizmu (4 stavke u 1989. i 3 u 2012) nismo mogli formirati sumacionu skalu zbog niskog nivoa pouzdanosti, pa smo se odlučili analizirati pojedinačne iskaze.

Od četiri stavke kojima smo merili prihvatanje liberalne orijentacije u 1989. godini, tri stavke su prema visini prosečnog skora bile u zoni prihvatanja (skorovi iznad 3,00) a jedna u zoni odbacivanja liberalne orijentacije (2,91), što pokazuje da je naša pretpostavka o širenju liberalnih vrednosti u vreme raspada socijalizma opravdana. No, ne prihvataju se svi liberalni stavovi u jednakom stepenu.

Najprihvaćenija je stavka kojom se izražava podrška privatnoj poljoprivrednoj proizvodnji jer omogućava bolju snabdevenost i stavka o nezavisnosti preduzeća od države, koje prihvata više od polovine ispitanika (59,3%, i 64,2% ispitanika). Međutim, nije ni mali udeo onih koji se njima protive (oko 21% ispitanika kod obe stavke). Istovremeno slaganje i neslaganje ispitanika s navedenim stavkama upućuje na postojanje izrazite vrednosne nekonzistencije na nivou celokupnog uzorka, što nam pokazuju podaci o varijansama (2,113 kod stavke o poljoprivrednoj proizvodnji i 2,100 kod stavke o nezavisnosti preduzeća). Kad su u pitanju preostale dve stavke kojima se izražava podrška liberalnim vrednostima, one se nešto slabije prihvataju. Kod stavke kojom se izražava podrška privatnom vlasništvu jer donosi društveni napredak, liberalnu orijentaciju prihvata 49%, a kod stavke kojom se izražava stav da država mora imati veću ulogu u upravljanju privredom samo 38,6% ispitanika (antiliberalnu orijentaciju kod prve stavke prihvata 30,5% a kod druge čak 46,7% ispitanika). Očigledno je da i kod ove dve stavke postoji izrazita neslaganost ispitanika oko njihovog prihvatanja, što se vidi po visokim varijansama (2,434 kod stavke o privatnoj svojini i 2,819 kod stavke o državnom upravljanju privredom). Podaci koje smo do sada izneli upućuju na postojanje vrednosno-normativne disonance zbog prihvatanja ekonomskog liberalizma u periodu socijalizma, ali i na postojanje vrednosne nekonzistencije zbog toga što se istovremeno prihvataju ekonomski liberalizam i njemu suprotstavljena orijentacija, državni intervencionizam.

Potrebno je uvideti da li postoje razlike između pojedinih klasa u prihvatanju iskaza kojima se meri opšti ekonomski liberalizam. U tu svrhu primenili smo analizu varijanse koja je pokazala da razlika postoji samo

u slučaju stavke koja se odnosi na državno upravljanje privredom ($F=3,394$; sig. 0,003), dok je Tukijev HSD test pokazao da se navedena razlika ispoljava u većem prihvatanju ekonomskog liberalizma kod pripadnika vladajuće u odnosu na nižu radničku klasu (3,74 prema 2,54), odnosno većem prihvatanju kod stručnjaka i nižih rukovodilaca u odnosu na oba sloja radničke klase (3,54 prema 2,72 i 2,54). Međutim, budući da se pretpostavka o širenju liberalnih vrednosti u višim slojevima ispunila samo u slučaju jednog iskaza, iz toga ne možemo izvući neki širi zaključak¹³.

No, i pored toga što se pokazalo da razlika u prihvatanju liberalne orijentacije unutar pojedinačnih klasa kod tri stavke nije statistički značajna, ona je i te kako prisutna¹⁴. Da bismo to potkrepili, navešćemo nekoliko primera. Kod stavke kojom se izražava podrška privatnoj poljoprivrednoj proizvodnji, sitni privatni preduzetnici liberalnije su orijentisani od svih ostalih grupa (njihov skor iznosi 4,67, dok je prosek na nivou uzorka 3,69). Kod stavke kojom se podržava nezavisnost preduzeća od države, slično prethodnom slučaju, imamo situaciju da je vladajuća klasa liberalnije orijentisana od ostalih klasa (prosečan skor u vladajućoj klasi je 4,26, a na nivou uzorka 3,65). Slično prethodnim slučajevima, kod stavke kojom se izražava podrška privatnoj svojini imamo situaciju da su sitni privatni preduzetnici i poljoprivrednici liberalnije orijentisani od ostalih grupa (skorovi 3,92 i 3,75 naspram proseka na nivou uzorka 3,21). To nas je nateralo da ispitamo da li su možda privatni preduzetnici i poljoprivrednici liberalnije orijentisani od pripadnika ostalih klasa. To su jedine grupe koje svoju

13 Može da bude posledica uzoračke greške, načina formulacije pitanja i sl.

14 Tome je verovatno doprinela visoka raspršenost rezultata unutar pojedinačnih klasa, kod sve tri stavke (u pojedinim slučajevima varijansa je skoro 3,000 pa čak i više).

ekonomsku delatnost zasnivaju na privatnoj svojini i izvan dominantnog sistema društvenih odnosa, koji u socijalizmu počiva na suprotnosti između komandno-planskog i izvedbenog rada (Lazić, 1987). Budući da su u socijalizmu ove grupacije bile ekonomski marginalizovane, sa brojnim ograničenjima u pogledu njihovog ekonomskog rasta (ograničena veličina poseda, broj zaposlenih u privatnom sektoru, itd.), logično je pretpostaviti da je njihov interes bio ukidanje socijalizma i uspostavljanje novog društvenog poretka u kojem bi mogli slobodnije i bez ograničenja da se bave privatnim poslom. Da bismo to ispitali, izvršili smo transformaciju klasne hijerarhije u dve grupe, prvu u kojoj se nalaze sitni preduzetnici i poljoprivrednici i drugu, gde pripadaju sve ostale grupacije (čiji pripad-

nici svoju radnu aktivnost ostvaruju uglavnom unutar državnog i društvenog sektora i u okviru dominantnog sistema društvenih odnosa). Zatim smo pomoću T testa utvrdili da se razlika u stepenu prihvatanja ekonomskog liberalizma javlja kod stavke kojom se izražava podrška privatnoj svojini ($t=2,520$; sig. 0,012), a sastoji se u tome da privatni preduzetnici i poljoprivrednici spremnije prihvataju liberalnu orijentaciju u odnosu na sve ostale grupacije (3,80 prema 3,16). Iako bi zaključak mogao voditi u pravcu da su „privatnici“ u vreme socijalizma imali liberalnije stavove od grupacija koje su svoju radnu aktivnost vršile u društvenom i državnom sektoru, takvo uopštavanje nije pouzdano bez provere na većem broju iskaza.

Tabela 1: „Društveni napredak će uvijek počivati na privatnom vlasništvu“ – aritmetičke sredine i procenti (procenti se odnose na ispitanike koji prihvataju liberalnu orijentaciju)

Klase/slojevi								
1 – direktori, političari, krupni i srednji preduzetnici; 2 – stručnjaci, niži rukovodioci; 3 – sitni preduzetnici, samozaposleni; 4 – službenici, tehničari; 5 – kvalifikovani i visokokvalifikovani radnici; 6 – polukvalifikovani i nekvalifikovani radnici; 7 – sitni poljoprivrednici								
Godina	1	2	3	4	5	6	7	Ukupno
1989.	2,96	3,33	3,92	3,07	3,17	3,16	3,75	3,25*
2012.	3,18	3,09	3,40	3,24	3,40	3,36	3,14	3,29*
1989.	43,4	55,6	58,3	41,0	48,2	44,1	57,1	49,0
2012.	36,3	30,2	40,0	36,8	50,3	50,0	35,7	41,2

*skorovi iznad 3,00 označavaju liberalnu orijentaciju

Tabela 2: „Država danas mora imati veću ulogu u upravljanju privredom“ (1989) / „Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za RS/FBiH“ (2012) – aritmetičke sredine i procenti (procenti se odnose na ispitanike koji prihvataju liberalnu orijentaciju)

Klase/slojevi								
Godina	1	2	3	4	5	6	7	Ukupno
1989.	3,74	3,54	3,08	2,92	2,72	2,54	3,04	2,91*
2012.	3,36	2,79	2,90	3,03	3,10	3,22	3,50	3,08*
1989.	65,2	48,1	41,6	38,0	36,3	27,9	35,7	38,6
2012.	50,0	25,9	25,0	29,3	37,2	35,1	64,3	34,5

*skorovi iznad 3,00 označavaju liberalnu orijentaciju

Tabela 3: „Potpuna nezavisnost radnih kolektiva od države je uslov privrednog rasta“ (1989) / „Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše ili se na bilo koji drugi način miješa u privatne firme“ (2012) – aritmetičke sredine i procenti (procenti se odnose na ispitanike koji prihvataju liberalnu orijentaciju)

Klase/slojevi								
Godina	1	2	3	4	5	6	7	Ukupno
1989.	4,26	3,65	3,50	3,74	3,56	3,68	3,68	3,65*
2012.	3,45	2,87	3,65	3,12	3,29	3,57	3,79	3,22*
1989.	82,6	57,4	50,0	63,0	58,1	57,4	50,0	59,3
2012.	50,0	30,6	70,0	36,8	46,3	48,6	50,0	42,1

*skorovi iznad 3,00 označavaju liberalnu orijentaciju

Tabela 4: „Samo privatna poljoprivredna proizvodnja omogućava bolju snabdjevenost“ (1989) – aritmetičke sredine i procenti (procenti se odnose na ispitanike koji prihvataju liberalnu orijentaciju)

Klase/slojevi								
Godina	1	2	3	4	5	6	7	Ukupno
1989.	3,74	3,46	4,67	3,51	3,70	3,94	3,61	3,69*
1989.	69,5	55,5	91,7	59,0	65,3	70,6	57,1	64,2

*skorovi iznad 3,00 označavaju liberalnu orijentaciju

U 2012. godini smo na raspolaganju umesto četiri, imali tri iskaza, koji su bili drugačije formulisani, ali je njihov smisao ostao isti, što je važno prilikom poređenja rezultata. Na prvi pogled rekli bismo da nije bilo većih promena u prihvatanju ekonomskog liberalizma u odnosu na 1989. godinu. Kod stavki o privatnoj svojini i nemešanju vlade u rad privatnih firmi, liberalna orijentacija i dalje je preovlađujuća, s tim što je kod stavke o privatnoj svojini prosečan skor vrlo malo porastao (sa 3,25 na 3,29), a kod stavke o nemešanju vlade u rad privatnih firmi opao (sa 3,65 na 3,22). T test pokazao je da rast prosečnog skora, odnosno rast liberalne orijentacije, kod stavke o privatnoj svojini nije statistički značajan ($t=0,461$; sig. 0,645). Suprotno tome, kod stavke kojom se izražava da vlada ne bi trebalo da se meša u privatne firme, pad liberalne orijentacije statistički je

značajan ($t=-5,241$; sig. 0,000). Međutim, bez obzira na kretanje prosečnog skora u oba slučaja opao je procenat onih koji podržavaju liberalnu orijentaciju (sa 49% na 41,2% i sa 59,3% na 42,1%). Kod treće stavke, o intervenciji vlade u ekonomiji, prosečan skor zabeležio je rast (sa 2,91 na 3,08), što predstavlja promenu preovlađujuće orijentacije, od državnog intervencionizma na ekonomski liberalizam. Ipak, T test pokazao je da je rast prosečnog skora bio na granici statističke značajnosti ($t=1,927$; sig. 0,054). I ovde je, uprkos rastu prosečnog skora, raširenost liberalizma opala budući da je opao procenat pristalica liberalizma (sa 38,6% na 34,5%).

Situaciju koju smo imali kod dve stavke (o privatnoj svojini i intervenciji vlade u ekonomiji) da istovremeno prosečan skor raste, a opada procenat pristalica ekonomskog liberalizma, možemo objasniti činjenicom da je

došlo do promene u strukturi odgovora ispitanika. Naime, liberalizam je blago opao, ali je istovremeno, u većoj meri opao procenat onih koji imaju suprotnu orijentaciju i porastao procenat ispitanika koji su neopredeljeni. Kod stavke o nemešanju vlade u rad privatnih firmi imali smo drugačiju situaciju u odnosu na prethodna dva slučaja. Ovde je došlo do intenzivnijeg opadanja procenta liberalno orijentisanih, manjeg pada procenta orijentisanih ka državnom intervencionizmu i manjeg porasta procenta neodlučnih, što je na kraju rezultiralo padom prosečnog skora.

Ukoliko nastojimo protumačiti navedene promene u prihvatanju opštih načela ekonomskog liberalizma u periodu PST, rekli bismo da dolazi do smanjenja vrednosno-normativne disonance budući da se prihvataju sva tri opšta principa ekonomskog liberalizma, koji su u skladu sa kapitalističkim normativno-institucionalnim poretom (podržava se privatna svojina i nemešanje države u rad privatnih firmi, a osporava se državni intervencionizam u ekonomiji). Međutim, treba imati na umu da smo koristili mali broj stavki, da zaključak koji smo izveli nije dovoljno pouzdan, odnosno da ga treba uzeti sa rezervom. S druge strane, došlo je do rasta vrednosne konzistencije, što znači da se ispitanici više slažu u svojim stavovima prema ekonomskom liberalizmu nego ranije, a to se vidi po tome što je varijansa opala u sva tri iskaza. Međutim, treba primetiti i to da je liberalizam sada „pliće ukorenjen“, što se vidi po opadanju procenta njegovih pristalica, uprkos tome što raste prosečan skor. Drugim rečima, podaci kojima raspoložemo govore da je u postsocijalističkom periodu došlo do stabilizacije i homogenizacije u pogledu prihvatanja opštih načela ekonomskog liberalizma, ali i do pada procenta ispitanika koji bezrezervno prihvataju ovu vrednosnu orijentaciju.

U nastavku ćemo ispitati da li postoje

razlike u stepenu prihvatanja opštih načela ekonomskog liberalizma unutar klasnoslojne hijerarhije u 2012. godini. Uz pomoć postupka analize varijanse utvrdili smo da ne postoji statistički značajna razlika u stepenu prihvatanja privatnog vlasništva kod pripadnika različitih klasa i slojeva ($F=1,061$; sig. 0,385). Ista situacija ponavlja se kad je u pitanju protivljenje državnom intervencionizmu u ekonomiji ($F=1,460$; sig. 0,190). Međutim, kod stavke kojom se izražava podrška nemešanju vlade u rad privatnih firmi pojavljuje se statistički značajna razlika između pojedinih klasa ($F=2,864$; sig. 0,009), a Tukijev HSD test pokazao je da se ona ispoljava u liberalnijim stavovima kod nekvalifikovanih radnika u odnosu na sloj stručnjaka i nižih rukovodilaca (3,57 prema 2,87). Međutim, važno je napomenuti da se navedena razlika pojavljuje tek na nivou značajnosti 0,10¹⁵, što ukazuje na manju pouzdanost takvog zaključka. Očigledno je da se ponavlja ista situacija koju smo imali u 1989. godini, da i pored očiglednih razlika u skorovima između pojedinih klasa i slojeva (što se može utvrditi iz tabela 1-4), analiza varijanse pokaže da takve razlike praktično ne postoje, odnosno da ne postoje na potrebnom nivou pouzdanosti (0,05). To se može objasniti činjenicom da su vrednosne orijentacije ispitanika veoma nekonzistentne jer su ispitanici u vrednosnom pogledu „raspolučeni“ između prihvatanja i odbacivanja ekonomskog liberalizma, što se vidi po visokoj disperziji prosečnih skorova¹⁶. To je razlog

15 Ukoliko bismo pristali na dalje smanjivanje nivoa pouzdanosti, postigli bismo da se pojave još neke statistički značajne razlike između klasa u stepenu prihvatanja ekonomskog liberalizma, ali time analiza gubi smisao jer zaključci postaju sve više nepouzdati.

16 Nije dovoljno uzeti u obzir samo prosečne skorove, nego se moraju uvažiti i podaci o njihovoj disperziji. Detaljnija analiza pokazala je da je u 2012. godini došlo do smanjenja disperzije prosečnih skorova kod sve tri stavke u svim klasama, ali je standardna devijacija u svim slučajevima (osim kad je u pitanju stavka o prihvatanju privatne svojine kod stručnjaka i

što analizom varijanse nisu otkrivene dovoljno pouzdane razlike u stepenu prihvatanja ekonomskog liberalizma između različitih klasa. Pored toga, nedovoljan broj ispitanika, pogotovo unutar pojedinih klasa, dodatno umanjuje mogućnost pouzdanog zaključivanja o tom pitanju.

S obzirom na to da smo ustanovili da praktično ne postoji nikakva pravilnost u rasprostiranju ekonomskog liberalizma unutar klasnoslojne hijerarhije u 2012. godini, u nastavku ćemo ispitati da li postoje neke specifične razlike u stepenu prihvatanja ekonomskog liberalizma, na primer između viših slojeva i stručnjaka u odnosu na ostale društvene klase i slojeve, odnosno između sitnih privatnih preduzetnika i poljoprivrednika u odnosu na ostale klase i slojeve. T test pokazao je da postoji razlika između pripadnika više klase, stručnjaka i nižih rukovodilaca u odnosu na pripadnike ostalih klasa i slojeva kad su u pitanju stavke o privatnoj svojini ($t = -1,892$; sig. 0,059¹⁷) i o nemešanju vlade u rad privatnih firmi ($t = -2,134$; sig. 0,033). Sasvim neočekivano, pripadnici više klase, stručnjaka i nižih rukovodilaca manje su liberalno orijentisani od pripadnika nižih slojeva (kod stavke o privatnoj svojini skоровi su 3,11 za višu klasu i stručnjake i 3,32 za ostale, a kod stavke o nemešanju vlade u rad privatnih firmi skor za višu klasu i stručnjake iznosi 2,99 a za ostale 3,28). Kad su u pitanju sitni privatni preduzetnici i poljoprivrednici, s obzirom na to da su čvrsto vezani za privatni sektor, logično bi bilo pretpostaviti da odlučnije od ostalih društvenih slojeva prihvataju privatnu svojinu, nemešanje države u rad privatnih firmi, a da su protiv državnog intervencionizma u ekonomiji, što se samo delimično pokazalo tačnim. Suprotno očekivanjima, preduzetnici i poljoprivrednici u

nižih rukovodilavca) iznad 1,000 (najviša iznosi 1,371).
17 Na granici statističke značajnosti.

većoj meri od ostalih slojeva prihvataju jedino stav da država ne treba da se meša u rad privatnih firmi, što se može protumačiti kao da oni procenjuju da državni intervencionizam nanosi štetu privatnom sektoru ($t = 2,348$; sig. 0,019; prosečan skor za preduzetnike i poljoprivrednike je 3,71 a za ostale 3,18).

SPECIFIČNI EKONOMSKI LIBERALIZAM VS. REDISTRIBUTIVNI ETATIZAM

U ovom odeljku proverićemo u kolikoj se meri prihvataju načela ekonomskog liberalizma koja negiraju korisnost redistributivne uloge države smatrajući da to guši privatnu inicijativu, preduzimljivost, ekonomsku efikasnost. Pored toga, primaoci socijalnih davanja mogu postati apatični, naviknuti na takav vid pomoći, sa smanjenim ambicijama da se zaposle i sami obezbede viši životni standard za sebe i članove svojih porodica. Redistributivna uloga države uglavnom se vezuje za socijalistički period i normativno-institucionalna rešenja iz tog perioda, mada se i tokom perioda „blokiranе transformacije“ u prvoj polovini devedesetih, takva uloga nametnula kao preduslov opstanka velikog dela stanovništva u ratom zahvaćenim područjima u RS i FBiH.

Podaci o prihvatanju specifičnog ekonomskog liberalizma odnose se samo na jednu vremensku tačku u postsocijalističkom periodu (2012. godinu), pa stoga ne možemo izvršiti komparaciju sa socijalističkim periodom i uvideti da li je došlo do promene u prihvatanju ove vrednosne orijentacije. U analizi će se koristiti sumaciona skala specifičnog ekonomskog liberalizma i dve stavke koje će se razmatrati zasebno.

Prilikom analize rezultata koje smo dobili primenom skale specifičnog ekonomskog liberalizma, prvo što pada u oči jeste da velika većina ispitanika prihvata redistributivni eta-

tizam. Čak 75,9% ispitanika na nivou uzorka u potpunosti prihvata redistributivni etatizam, a 19,5% delimično. To se vidi i po prosečnom skorom koji je veoma nizak, iznosi 1,28 na nivou uzorka. S obzirom na tako veliko slaganje ispitanika u prihvatanju redistributivne orijentacije, možemo reći da je prisutna visoka vrednosna konzistencija (varijansa je verovatno najniža u istraživanju i iznosi 0,202), ali i vrednosno-normativna disonanca. No, kao što smo već ranije istakli, smatra-

mo da se radi o unutarsistemskoj disonanci, odnosno da prihvatanje redistributivne orijentacije treba tumačiti kao pokušaj traženja rešenja za narasle egzistencijalne probleme stanovništva unutar postojećeg (kapitalističkog) poretka, a ne da se teži ka povratku na prevaziđena normativno-institucionalna rešenja iz socijalističkog perioda (up. Lazić i Pešić u: Lazić i Cvejić prir. 2013; Pešić u: Lazić prir. 2014).

Tabela 5: Specifični ekonomski liberalizam – prosečni standardizovani faktorski skorovi, aritmetičke sredine i procenti (procenti se odnose na ispitanike koji prihvataju liberalnu orijentaciju)

Godina	Klase/slojevi							Ukupno
	1	2	3	4	5	6	7	
2012.	-0,044	0,046	0,047	0,044	-0,129	-0,044	0,497	-0,010
2012.	1,26	1,31	1,30	1,30	1,22	1,26	1,50	1,28*
2012.	/	/	/	/	/	/	7,1	0,2%

*skorovi ispod 3,00 označavaju redistributivnu orijentaciju

Ipak, treba primetiti da se tako veliko prihvatanje neke vrednosne orijentacije veoma retko sreće u društvenim naukama, bez obzira na to o kojoj vrednosnoj orijentaciji da je reč. Teško je bez dublje analize reći šta je pravi razlog tako velikog prihvatanja redistributivnog etatizma. No, pretpostavili smo da je u pitanju više razloga: rast egzistencijalnih problema stanovništva usled ekonomske krize, duga istorija državnog intervencionizma i redistributivnog etatizma na našim prostorima, razočaranost stanovništva rezultatima postsocijalističke transformacije (relativno spor ekonomski oporavak, nizak životni standard, visoka nezaposlenost, visok nivo korupcije, itd.). Verovatno je najveći uticaj od svih činilaca imala ekonomska kriza. Međutim, podaci o životnom standardu ispitanika u vreme krize (2012. godini), u odnosu na period neposredno pre izbijanja krize (2007.

godinu), pokazuju da je udeo ispitanika kod kojih je došlo do pogoršanja standarda jednak udelu onih kod kojih je standard povećan (28,4% prema 28,8% ispitanika), što znači da je standard ispitanika ostao približno isti. No, budući da su naši ispitanici mladi ljudi koji uglavnom žive sa roditeljima (takvih je preko 80% u uzorku) moguće je da se radi o „roditeljskom žrtvovanju“ sopstvenog životnog standarda kako njihova deca ne bi osetila krizu. Da bismo to proverili osvrnućemo se na podatke o finansijskoj situaciji u porodici ispitanika. Prema našim podacima, skoro trećina porodica ispitanika (31,6%) ima dovoljno sredstava samo za hranu i odeću, ali ne i za kupovinu uređaja koji su danas relativno jeftini, poput TV aparata ili frižidera. Nije zanemarljiv ni udeo porodica koje oskudevaju u odeći (10,8%), a neke porodice nemaju dovoljno novca čak ni za hranu (1,3%). Sudeći

po navedenim podacima, finansijska situacija u porodicama ispitanika nije zadovoljavajuća budući da skoro svaka druga porodica ne može izdvojiti sredstva ni za kupovinu jeftinih kućanskih uređaja, a jedan deo njih suočava sa još ozbiljnijim egzistencijalnim problemima, kao što su kupovina hrane i odeće. Time smo pokazali da je teza o egzistencijalnoj ugroženosti stanovništva verovatno tačna, mada nemamo potvrdu da je to direktna posledica ekonomske krize, odnosno da to nije rezultat dugoročnih procesa.

Sada ćemo analizirati dve stavke koje nisu ušle u sastav skale specifičnog ekonomskog liberalizma. Prva stavka izražava načelan

princip da vlada treba da preduzme mere za smanjivanje razlika u prihodima, što je u suprotnosti sa liberalnom ideologijom. Druga stavka je konkretizacija neoliberalne ideologije jer se njome izražava stav da su velike razlike u prihodima neophodne za ekonomski napredak RS i FBiH. Iako se, u suštini, kod ove dve stavke radi o načelnom i konkretnom izražavanju jednog istog stava, veliki udeo ispitanika ima kontradiktorne stavove (31,7% ispitanika istovremeno prihvata redistributivnu orijentaciju kod prve i liberalnu orijentaciju kod druge stavke, dok 2,2% ispitanika prihvata liberalnu orijentaciju kod prve i redistributivnu kod druge stavke).

Tabela 6: „Vlada treba da preduzme mere za smanjivanje razlike u prihodima“ (2012) – aritmetičke sredine i procenti (procenti se odnose na ispitanike koji prihvataju liberalnu orijentaciju)

Klase/slojevi								
Godina	1	2	3	4	5	6	7	Ukupno
2012.	1,86	1,98	2,15	2,07	1,81	1,62	1,64	1,92*
2012.	13,6	4,7	10,0	4,3	4,2	2,7	7,1	5,0

*skorovi ispod 3,00 označavaju redistributivnu orijentaciju

Tabela 7: „Velike razlike u prihodima su neophodne za ekonomski napredak RS/FBiH“ (2012) – aritmetičke sredine i procenti (procenti se odnose na ispitanike koji prihvataju liberalnu orijentaciju)

Klase/slojevi								
Godina	1	2	3	4	5	6	7	Ukupno
2012.	2,77	2,67	3,00	3,09	3,35	3,36	3,00	3,10*
2012.	27,2	22,6	30,0	29,5	48,5	52,8	35,7	36,3

*skorovi iznad 3,00 označavaju liberalnu orijentaciju

Kod prve stavke preovlađujuća orijentacija na nivou uzorka je redistributivna (prosečan skor iznosi 1,92), a kod druge liberalna (3,10). Kod prve stavke liberalnu orijentaciju prihvata 5%, a kod druge čak 36,3% ispitanika

na nivou uzorka (redistributivni etatizam kod prve stavke prihvata 76,4% a kod druge 26% ispitanika). Očigledno je da se kod obe stavke javlja vrednosna nekonzistencija zbog prihvatanja suprotstavljenih vrednosnih ori-

jentacija (što je naročito izraženo kod druge stavke¹⁸), ali i vrednosno-normativna disonanca zbog prihvatanja redistributivne orijentacije u okviru kapitalističkog poretka (što je izraženije kod prve stavke). Moguće je da veća raširenost liberalne orijentacije kod ove dve stavke u odnosu na skalu specifičnog ekonomskog liberalizma proizlazi iz njihove formulacije, odnosno iz činjenice da se principi ekonomskog liberalizma selektivno usvajaju ili odbacuju, u zavisnosti od konkretnog principa i grupnih interesa¹⁹.

U sledećem delu ispitaćemo povezanost između rasprostranjenosti specifičnog ekonomskog liberalizma i klasnoslojne pripadnosti ispitanika. Analiza varijanse pokazala je da ne postoji razlika između klasa i slojeva u prihvatanju liberalne orijentacije na skali specifičnog ekonomskog liberalizma ($F=1,225$; sig. 0,292). Nakon toga smo uz pomoć T testa proverili da li su vladajuća klasa i stručnjaci liberalnije orijentisani od ostatka uzorka, a pokazalo se da u tom pogledu razlike nisu statistički značajne ($t=1,413$; sig. 0,527). Kod stavke kojom se izražava administrativno ujednačavanje zarada, analiza varijanse pokazala je da postoji razlika u stepenu prihvaćenosti liberalizma kod različitih klasa i slojeva ($F=2,268$; sig. 0,036), ali je Tukijev HSD test pokazao da se javlja tek na nivou značajnosti 0,15 (što nije dovoljno pouzdano). Kao i u prethodnom slučaju, T test pokazao je da se vladajuća klasa i stručnjaci ne razlikuju od ostalih klasa i slojeva po prihvatanju liberalne orijentacije ($t=0,430$; sig. 0,667). U tom pogledu, ispred njih se nalaze sitni preduzetnici, službenici i tehničari. Konačno,

18 Varijansa kod druge stavke je 1,458, a kod prve je niža i isnosi 0,897.

19 Dok prva stavka izražava prilično rigidan stav o administrativnom ograničenju zarada, što je nespojivo sa tržišnom ekonomijom, drugom stavkom se izražava pozitivan stav prema velikim razlikama u prihodima, što je jedan od osnovnih principa neoliberalne ideologije.

Ustavke kojom se izražava neophodnost postojanja velikih razlika u prihodima u RS/FBiH u cilju ekonomskog napretka, T test pokazao je, suprotno našim očekivanjima, da su vladajući slojevi, stručnjaci i niži rukovodioci manje liberalno orijentisani od ostalih grupacija (njihovi skorovi su 2,69 i 3,21; $t=-4,039$, sig. 0,000). Prethodno izneseni rezultati pokazuju da pripadnici vladajuće i srednje klase nisu liberalnije orijentisani od pripadnika nižih klasa, nego su u tom pogledu izjednačeni sa njima, odnosno u nekim slučajevima više okrenuti ka redistributivnom etatizmu.

TRŽIŠNI FUNDAMENTALIZAM VS. EKONOMSKI PROTEKCIONIZAM

Tržišni fundamentalizam jedan je od glavnih principa neoliberalne ideologije, a počiva na ideji da je tržišna regulacija superiornija u odnosu na državnu jer postiže zdravu konkurenciju između učesnika na tržištu i tako doprinosi većoj privrednoj efikasnosti. Tržišni fundamentalisti, u stvari, zagovaraju ideju da tržišta mogu sama sebe da regulišu usled čega je nepotrebno uplitanje države u ekonomske procese, čime se izbegavaju birokratska formalizovanost, neadekvatna alokacija ekonomskih resursa, sporost u reagovanju, glomazan i skup javni aparat, opasnost od pojave korupcije, itd. Nacionalna država koja postavlja određene uslove i ograničenja širenju tržišta, prodoru kapitala i tome slično, vidi se kao prepreka tržišnom fundamentalizmu. Ova ideja izvučena je iz ideje o individualnoj slobodi pojedinca, koju niko ne treba da ugrožava, pa čak ni država.

U ovom odeljku razmatraćemo prihvatanje tržišnog fundamentalizma kao jednog od osnovnih principa neoliberalnog kapitalizma. Nažalost, ni ovoga puta nemamo podatke za socijalistički period, pa ćemo u analizi kori-

stiti podatke samo za 2012. godinu. Podaci kojima raspolažemo pokazuju da je na nivou uzorka preovlađujuća orijentacija ekonom-

ski protekcionizam (prosečan skor 2,12), što znači da se tržišni fundamentalizam više odbacuje nego što se prihvata.

Tabela 8: Tržišni fundamentalizam – prosečni standardizovani faktorski skorovi, aritmetičke sredine i procenti (procenti se odnose na ispitanike koji prihvataju tržišni fundamentalizam)

Godina	Klase/slojevi							Ukupno
	1	2	3	4	5	6	7	
2012.	-0,051	0,092	-0,337	0,108	-0,071	-0,079	-0,537	-0,009
2012.	2,09	2,20	1,87	2,21	2,07	2,06	1,67	2,12*
2012.	9,1	4,7	/	6,7	6,7	5,6	/	5,9

*skorovi ispod 3,00 označavaju protekcionističku orijentaciju

Najveći deo ispitanika prihvata protekcionističke mere države (npr. ograničenje uvoza stranih proizvoda, protivljenje da stranci kupuju zemlju), kako bi se zaštitila domaća privreda i domaći resursi od delovanja strane konkurencije (67,3% ispitanika; od čega 36,9% u potpunosti i 30,4% delimično). S druge strane, samo 5,9% ispitanika u uzorku prihvataju tržišni fundamentalizam. S obzirom na visok procenat prihvatanja protekcionističke i nizak procenat liberalne orijentacije ispitanika možemo zaključiti da je u znatnoj meri prisutna vrednosno-normativna disonanca, ali i vrednosna nekonzistentija koja je ipak relativno niska u odnosu na većinu ostalih vrednosnih orijentacija koje smo do sada razmatrali (varijansa na skali je 0,668). Međutim, visok udeo neodlučnih ispitanika (24,8%) pokazatelj je da oni nemaju iskristalisano mišljenje u pogledu prihvatanja ove vrednosne orijentacije. Bez detaljnije analize teško je reći šta je razlog ovako velike podrške ekonomskom protekcionizmu, ali pretpostavljamo da kod ispitanika postoji izvestan strah od urušavanja životnog standarda ukoliko država ne primeni određene mere za zaštitu domaće privrede u situaciji privredne recesije. U stvari, naša je hipoteza da se protekcionizam vidi kao razumna

ekonomska mera u zaštiti domaće privrede u situaciji kad je neoliberalna doktrina u dobroj meri narušena na globalnom planu.

U tu svrhu proverili smo da li su protekcionističkim merama više skloni ispitanici koji smatraju da im je životni standard opao u periodu ekonomske krize (u 2012. godini) u odnosu na period pre izbijanja krize (2007. godine). Takođe, ispitaćemo da li su skloniji protekcionizmu ispitanici koji procenjuju da će u narednih pet godina doći do pada njihovog životnog standarda. U oba slučaja pokazalo se da ekonomski protekcionizam u skoro jednakoj meri prihvataju ispitanici kod kojih je došlo (ili procenjuju da će doći) do pada životnog standarda, kao i oni ispitanici kod kojih je došlo (ili smatraju da će doći) do povećanja životnog standarda. Tako, ekonomski protekcionizam prihvata 73,4% od ukupnog broja ispitanika kod kojih je poboljšan životni standard u proteklih pet godina, ali i 72,7% od broja ispitanika kod kojih je standard opao. Slično tome, od ukupnog broja ispitanika koji smatraju da će im životni standard porasti u budućnosti, 71,5% njih prihvataju protekcionizam, ali i 69,2% onih koji smatraju da će im standard opasti. Jedino je u grupaciji ispitanika koji procenjuju da nije došlo, niti će doći, do promene njihovog životnog standar-

da, nešto manje prihvatanje protekcionizma (60,7% i 60%) i nešto veće prihvatanje tržišnog fundamentalizma (9% i 11,7%). Drugim rečima, rast ili opadanje životnog standarda ispitanika ne utiče na prihvatanje ekonomskog protekcionizma.

Sada ćemo analizirati da li situacija egzistencijalne ugroženosti ispitanika utiče na veće prihvatanje protekcionističke orijentacije, kao i obrnuto, da li situacija egzistencijalne sigurnosti utiče na veće prihvatanje tržišnog fundamentalizma. Analizu smo izvršili tako što smo egzistencijalnu situaciju operacionalizovali kao opisnu samoprocenu ispitanika o finansijskoj situaciji njihove porodice u vreme anketiranja (2012. godina)²⁰. Hi kvadrat test pokazao je da postoji izvesna povezanost između egzistencijalnog nivoa ispitanika i njihove orijentacije ka ekonomskom protekcionizmu ili tržišnom fundamentalizmu, u smislu da su egzistencijalno ugroženi više protekcionistički orijentisani, dok su dobrostojeći ispitanici više okrenuti ka tržišnom fundamentalizmu. Ipak, koeficijent kontigencije relativno je nizak što nam govori da je veza između ove dve pojave relativno slaba ($CC=0,184$, sig. 0,012).

Ostaje da proverimo da li postoji povezanost između klasnoslojne pripadnosti ispitanika i njihove orijentacije ka tržišnom fundamentalizmu, odnosno ekonomskom protekcionizmu. Analiza varijanse pokazala je da ne postoji statistički značajna razlika između klasa i slojeva u stepenu prihvatanja tržišnog fundamentalizma ($F=1,650$; sig. 0,131). Ipak, iz table je vidljivo da se slojevi sitnih privatnih preduzetnika i poljoprivrednika izdvajaju od ostalih po većem prihvatanju protekcionističke orijentacije. Stoga

20 Varijabla finansijska situacija u porodici ispitanika bila je ordinalna sa sledećim kategorijama: oskudevaju za hranu ili za odećom - 1, imaju za hranu i odeću, ali ne i za TV ili frižider - 2, imaju za TV ili frižider - 3, mogu kupiti skoro sve što požele - 4.

smo izvršili transformaciju varijable klasna pripadnost u dihotomnu, tako da možemo uporediti sitne privatne preduzetnike i poljoprivrednike sa ostalim društvenim klasama. T test pokazao je da su sitni preduzetnici i poljoprivrednici, posmatrano prema prosečnom skor, više protekcionistički orijentisani od ostalih društvenih klasa i slojeva ($t=-2,493$; sig. 0,013; skorovi iznose 1,78 za sitne preduzetnike i poljoprivrednike i 2,14 za ostale). Potpuno je razumljivo da su najveći protivnici tržišnog fundamentalizma sitni preduzetnici i poljoprivrednici, pošto je njihova proizvodnja pod sve jačim udarom strane konkurencije u uslovima „otvorenih granica“. Njima ne odgovara oštra konkurencija koja dolazi sa tržišta EU, jer niti su konkurentni, niti su spremni za tržišnu borbu sa „velikim igračima“. S druge strane, moguće je da oni priželjkuju da ih država zaštiti od takve konkurencije, kako bi svoje delovanje mogli ostvariti na domaćem, neuporedivo manjem tržištu, gde većina njih u stvari jedino može opstati. S druge strane, iako bi se moglo očekivati da vladajuća klasa i stručnjaci kao nosioci vladajuće neoliberalne ideologije prihvataju tržišni fundamentalizam kao jedan od vodećih principa te ideologije, to nije slučaj. T test pokazuje da se oni u tom pogledu ne razlikuju od pripadnika ostalih klasa ($t=0,852$; sig. 0,395; skor za vladajuću klasu i stručnjake iznosi 2,18 a za ostale klase 2,10).

ZAKLJUČAK

U periodu globalne krize kapitalizma, od svih načela ekonomskog liberalizma, najviše se prihvataju ona načela koja se protive uplitanju države u privredne aktivnosti i rad privatnih firmi. Iako je došlo do pada procenta ispitanika koji odbacuju državni intervencionizam u ekonomiji u odnosu na period nepo-

sredno pred raspad socijalizma u Jugoslaviji, došlo je do formiranja jednog uskog sloja mladih koji dosledno odbacuju državni intervencionizam, čak i u situaciji svetske ekonomske krize. U budućnosti se mogu očekivati oscilacije u prihvatanju opštih načela ekonomskog liberalizma, što zavisi od daljeg toka ekonomske krize, mogućnosti kapitalističkog sistema da pronalazi alternativne puteve za dalji ekonomski rast na globalnom i regionalnom nivou, kao i od uspešnosti domaćih političara da obezbede ekonomski rast i podizanje životnog standarda stanovništva.

Kad je u pitanju redistributivna uloga države, kao drugi princip koji je u suprotnosti sa osnovnim načelima ekonomskog liberalizma, situacija je u potpunosti drugačija. Redistributivni etatizam veoma je duboko ukorenjena vrednosna orijentacija, čiji je stepen prihvatanja toliko veliki da se retko sreće u istraživanju bilo kojih vrednosnih orijentacija (prihvata je $\frac{3}{4}$ ispitanika). S obzirom na to da su naši ispitanici bili mladi ljudi, koji su odrastali u postsocijalističkom periodu, očigledno je da se radi o tome da je to duboko ukorenjena vrednost u našem društvu i da ima transsistemski karakter. Očigledno je da se od države mnogo očekuje. Što je država i njeno stanovništvo siromašnije, očekivanja su veća. Ipak, u našem slučaju, to se odnosi samo na određene aspekte redistributivnog etatizma: pomoć države prilikom zapošljavanja, osiguranje minimalnog životnog standarda svim pripadnicima društva i zaštitu siromašnih i slabih. Kad su u pitanju drugi aspekti ekonomskog liberalizma, kao što je prihvatanje nejednakosti u prihodima (usled delovanja tržišnih zakona), primetno je nešto veće prisustvo liberalne orijentacije. Očigledno je da se prihvata realnost postojanja ekonomskih nejednakosti i da se taj deo liberalne ideologije smatra prihvatljivijim, barem kad su u pitanju mladi.

Ekonomski protekcionizam takođe je veoma široko prihvaćena vrednosna orijentacija u svim segmentima društva (klasama/slojevima). To nam posredno govori da naša privreda niti je spremna, niti je konkurentna da se bori sa „velikim igračima“ na evropskom i globalnom tržištu. To pogotovo važi u situaciji ekonomske krize kada bogatije zemlje, sa razvijenijim ekonomijama, u značajnoj meri subvencionišu ne samo državna nego i privatna preduzeća. Najveći protivnici „otvaranja granica“ za strani kapital i robu su, razume se, sitni preduzetnici i poljoprivrednici koji su i najviše izloženi stranoj, neloyalnoj konkurenciji.

REFERENCE

- Džafić, Z. (2006). Preduzetnička ekonomija – mala i srednja preduzeća u funkciji restrukturiranja tranzicijskih privreda, Tuzla: Danfas.
- Golubović, Z., Kuzmanović B. i Vasović M. (1995). Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba, Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Harrison, D. (1988). *The Sociology of Modernization and Development*. London: Unwin Hyman.
- Haverić, T. (2016). *Ethnos i demokratija: slučaj Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Centar za javno pravo.
- Hodžić, A. (1991). Društvena struktura i kvaliteta života, *Sociologija*, Vol. XXXIII, broj 3.
- Inglehart, R., Welzel C. (2007). *Modernizacija, kulturna promjena i demokracija*, Zagreb: Politička kultura.
- Janković, A. (2019). Nacionalizam kao struk-

- turalna prepreka u demokratizaciji bosansko-hercegovačkog društva, *Sociologija*, Vol. LXI, broj 1; http://www.sociologija.org/admin/published/2019_61/1/620.pdf
- Janković, A. (2016). Promene vrednosnih orijentacija mladih u periodu postsocijalističke transformacije, *Sociološki diskurs*, Vol. VI, broj 11, str. 5-34.
- Janković, A. (2014). Teorije modernizacije i njihova primena u objašnjenju postsocijalističke transformacije u Centralnoj i Istočnoj Evropi, u: Z. Milošević i Ž. Đurić prir. *Dezintegracija država i identitet (Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa)*, Beograd: Institut za političke studije.
- Janković, A. (2011). *Preduzetništvo i mladi – preduzetničke orijentacije mladih u Doboju*, Bijeljina: Slobomir P univerzitet.
- Krnetić, D. (2004). *Vrijednosti u svjetlu društvenih promjena*, knjiga prva, Banja Luka: Oslobođenje.
- Kuljić, T. (2002). *Prevladavanje prošlosti. Uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Lazić, M., Pešić J. (2013). Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa u Srbiji“ u: M. Lazić i S. Cvejić prir. *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*, Beograd: ISIFF.
- Lazić, M., Pešić J. (2012). *Making and Unmaking State Centered Capitalism in Serbia*, Beograd: Čigoja štampa.
- Lazić, M. (2011). *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. (2011a). Postsocijalistička transformacija i restratifikacija u Srbiji, *Politička misao*, god. 48, br. 3, str. 123-144.
- Lazić, M., Cvejić, S. (2007). *Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia*, *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3, pp. 54-74.
- Lazić, M. (2005). *Promene i otpori*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M., Cvejić S. (2004). *Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije*, u: A. Milić ur. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*, Beograd: ISIFF.
- Lazić, M. ur. (2000). *Račji hod. Srbija u transformacijskim procesima*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. (1996). *Delatni potencijal društvenih grupa*, *Sociologija*, br. 2, str. 259-288.
- Lazić, M. (1995). *Pristup kritičkoj analizi pojma tranzicije*, *Luča*, XII/1-2, Nikšić: Filozofski fakultet.
- Lazić, M. ur. (1994). *Razaranje društva. Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*, Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. (1987). *U susret zatvorenom društvu. Klasna reprodukcija u socijalizmu*, Zagreb: Naprijed.
- Linc, H., Stepan, A. (1998). *Demokratska tranzicija i konsolidacija. Južna Evropa, Južna Amerika i postkomunistička Evropa*,

Beograd: Filip Višnjic.

Marković, G. (2009). Demokratija na bosanski način (tekst objavljen 01. 09. 2009. na sajtu Peščanika <https://pescanik.net/demokratija-na-bosanski-nacin/>)

Marković, P. (2012). Trajnost i promena. Društvena istorija socijalističke i postsocijalističke svakodnevnice u Jugoslaviji i Srbiji, Beograd: Službeni glasnik.

Matić, M. (2005). Liberalizam, populizam i demokratija, Beograd: Institut za političke studije.

Mihailović, S. ur. (2011). Dometi tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu, Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.

Nadaždin Defterdarević, M. (2014). Ljudska prava u Bosni i Hercegovini – pretpostavke uspješne realizacije, u: M. Čokić, J. Alihodžić, ured. Javni i privatni aspekti nužnih pravnih reformi u Bosni i Hercegovini: Koliko daleko možemo ići? (Zbornik radova sa naučne konferencije održane 13 - 14. 12. 2013), Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli.

Pantić, D. (2005). Da li su vrednosti građana bivših komunističkih zemalja slične, Novi Sad: Zbornik matice srpske za društvene nauke, br. 118-119.

Pantić, D. (1990). Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji, Beograd: IDN i Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.

Pantić, D. (1990a). Karakteristike moderne ličnosti i psihološka struktura modernizma kao vrednosne orijentacije, Psihologija, Vol. XXIII, br. 3-4.

Pantić, D. (1990b). Vrednosti mladih u vreme krize, u: S. Mihailović ur. Deca krize, Beograd: Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje.

Pantić, D. (1981). Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji, Beograd: Izdavačko-istraživački centar SSO Srbije.

Pantić, D. (1977). Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva, u: M. Popović ur. Društveni slojevi i društvena svest, Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.

Pešić, J. (2014). Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite – ekonomski i politički liberalizam, u: M. Lazić ur. Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka, Beograd: Čigoja štampa.

Popović, M. ur. (1977). Društveni slojevi i društvena svest, Beograd: Centar za sociološka istraživanja, Institut društvenih nauka.

Sekulić, D. (2014). Identitet i vrijednosti. Sociološka studija o hrvatskom društvu, Zagreb: Politička kultura.

So, A. (1990). Social Change and Development: Modernization, Dependency and World-Systems Theories. Newbury Park, Calif.: Sage.

Stark, D., Bruszt L. (2001). One Way or Multiple Paths: For a Comparative Sociology of East European Capitalism, American Journal of Sociology, Vol. 106, No. 4., pp. 1129-1137.

Sztompka, P. (1999). The Sociology of Social Change, Oxford UK & Cambridge USA: Blackwell.

Vratuša, V. (2012). *Tranzicija - odakle i kuda?*, Beograd: Čigoja štampa.

Wallerstein, I. (1974/1986). *Suvremeni svjetski sistem*, Zagreb: Cekade.

Zeman, Z. (2004). *Autonomija i odgođena*

apokalipsa. Sociološki teorije modernosti i modernizacije, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Županov, J. (1970). *Egalitarizam i industrijalizam*, *Sociologija*, god. XII, br. 1, str. 5-45.

POST-SOCIALISTS TRANSFORMATION AND CHANGES OF VALUE ORIENTATIONS: ECONOMIC LIBERALISM AND MARKET FUNDAMENTALISM

Key words:

*Value orientations;
economic liberalism; market
fundamentalism; youth;
Bosnia and Herzegovina*

Author:

*Dr. Aleksandar Janković is
an Assistant Professor at the
Faculty of Political Sciences of
the University of Banja Luka*

Correspondence:

aleksandar.jankovic@fpn.unibl.org

Field:

Theoretical sociology

DOI:

10.5937/politeia0-29387

Paper received on:

22.10.2020.

**Paper accepted for
publishing on:**

25.11.2020.

Summary

The aim of this paper is to investigate the intensity and dispersion of value orientations of economic liberalism and market fundamentalism among young people in Bosnia and Herzegovina on two historic occasions – in the period immediately before the collapse of the Communist social order (1989) and in the period of post-Communist transformation, more precisely over the period of consolidating the neoliberal pattern of economic regulation following the impact of financial and economic crisis (2012). An analysis of empirical data will discover to what extent social consciousness, expressed in the form of value orientations, follows structural social changes that take place due to the establishing of neoliberal model of capitalistic regulation. In terms of theoretical background, the analysis relies on the theory of value-normative dissonance. The analysis of empirical data is executed by means of result comparison method of value orientations sum scales where such an analysis is possible, while in other cases a simpler method of pattern descriptive analysis is performed, along with comparison of individual items. The data used was collected in the respective survey entitled ‘Social Structure and Quality of Life’, conducted in 1989 in all the republics of the former Yugoslavia, and ‘Value Orientation and Attitude Towards Social Changes’, conducted in 2012 in the Doboje region of Bosnia and Herzegovina.

